

Papp György

Írott nyelvünk állapoti és változási jellemzői

0. Témamegjelölésünk tömörítő, jelzésszerű, ezért elemeinek kibontakoztatására, részletezőbb leírására van szükség.

Az **írott nyelv**, be kell vallanunk, kissé szokatlan kifejezés, de nem csak az írást, írásképet kívántuk vele jelölni, hanem a látható, vizuális megjelenített nyelvet, egész eszköztárával, megjelenítési stratégiáival, bizonyos értelemben az írásbeliséget is, amely összefüggései ellenére is szemben áll a beszélt vagy élőnyelvvél.

Az **állapoti, változási jellemzőket** a Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok fő témájához viszonyítva kell értelmeznünk, amely igen hangzatos: Anyanyelvünk a harmadik évezred küszöbén. Hangzatos, többértelmű, „küszöb”-eleme metaforikus is, tetten ér egy szemléletet, amely a korszakváltás előfeltételén alapul. Ezekkel a kétségekkel, dilemmákkal az 1999. évi Kanizsai Író tábor központi témájának vonatkozásában is küszködünk, amikor úgy fogalmaztunk, kérdeztünk: Ezredvég – teher vagy útravaló? Azok a kétségek most is lehetnek a kétségeink: Lehet-e egy ezredforduló, egy egyezményes dátum tényleges határkö a mi lelki, tárgyi, művelődési állapotainkban, nyelvhasználatunk és főleg nyelvünk változásában? Anyanyelvi készségeinkben mint örökségünkben van-e teher, visszahúzó kötődések és kötöttségek, vagy csak útravaló?

Ami a korszakhatárt illeti, azzal kapcsolatban nem mindegy, hogy visszamenőleg vagy a jövőbe tekintve kívánjuk-e érzékelni és érzékeltetni, és hogy tényleges határvonalként, vagy jól megválasztott tér- és időkeresztmetszetként értelmezzük-e.

Nyelvünk, nyelvhasználatunk múltjában a korszakváltások az általunk megfogalmazott, preferált szempontok szerint jól érzékelhetők. Ma jól látjuk, meddig terjedt a középkorban a kancelláriai helyesírás betű- és írásjegy-kombináló irányzatának érvénye, és mikor kezdte ezt színezeni kódexeink helyesírása, vagy hogyan váltotta fel Szarvas Gáborék harcos új ortológiáját a XX. század fordulója után egy, a szépirodalmi törekvésekből eredeztethető nyelvművelés, például Kosztolányi Dezsőé, amely elsősorban gyönyörű nyelvezetének példájával akart, sugallatokat megfogalmazva, hatni.

Viszont ki merhet, kinek szabad nyelvünk jelenképéről, sőt szükségszerűen jövőképpé formálódó jellemzőiről kategorikus kijelentéseket tennie, váteszi jóslatokba bocsátkozva. Ily módon az ezredforduló is csak ritka alkalomként kötelezhet bennünket, hogy egy adott alapállásból kiindulva, a használati helyzeteket számbavéve, egy keresztmetszetet képezzünk le az állapotát lényegült változásokról, amelynek alapján vissza- és előretekinthetünk. Sajnos, jól tudjuk, könnyebb a statikus állapotokat, mint magát a változások dinamikáját érzékelnünk.

1. Az én írásbeliségünkre vonatkoztatott alapállásomat az a tapasztalat képezheti, amit és amennyit a helyesírás, nyelvművelés tanáraként, a helyesírási álla-

potok, gondok kutatójaként szereztem itt a Vajdaságban, Délvidéken, ahol – hála Istennek – egyes nyelvészeti vélekedésekkel ellentétben nem beszélünk, írunk még külön magyar nyelven, de színtezhetők és behatárolhatók a más nyelvközösségektől eltérő gondjaink. E sajátságok, íráskultúránkat is érintő gondok okai után nyomozva nyelvi valóság hátterünk tényezőihez jutunk, a lélekszámunk csökkenéséhez, művelődési életfeltételeink légkörének ritkulásához, a magyarságunk kedvezőtlen munkamegosztási, műveltségi jellemzőihez, és szükségszerűen a két- vagy többnyelvű környezetünk befolyásaig. Ez a legutóbbi sajátság a magyar nyelv természetének, rendszerének, normáinak szemléletét is meghatározza, lévén, hogy ezekre a másik, a környezeti nyelv szabályain át is kell tekintenünk. A szüntelen érintkezésben ugyanis ezek a törvények beszélő- és íróközösségünk készségeire is hatnak. Ezért egy kontrasztív, egybevető helyesírás-tudományi szemlélet válik ajánlatossá, vagy éppen kötelezővé, amelynek tételes kidolgozása még a jövő feladata.

2. Sokszor mondják, az írás, a szöveg az élőnyelv, a valóságos vagy virtuális beszéd láthatóvá tétele, megjelenítése, a mi helyesírásunk legfőbb elve is a kiejtés (csak a szerb ortográfiával hasonlítva jövőnk rá, hogy ezt is milyen sokféleképpen lehet értelmezni), elválasztásunk is részben a hangzóságra, kimondhatóságra támaszkodik. Egyes kutatók szerint írás közben is lényegében önmagunknak diktálunk, írásjeleink egy része is az élőbeszéd szupraszegmentális jellemzőinek (dallam, hangsúly, szünet) leképzése.

Mindez így van, és jó, hogy így van, az író ember azonban egyénként is, közösségként is több tekintetben elszakadt a szóbeliségtől, és erre a tevékenységére, készségére már önelvű törvények is vonatkoznak. Igaz, a betű, a hangírás változatlanul a beszéd vizuális kódja, de egyre inkább „elnémul”, a nyelv külön változatává válik.

Hogy az írott betű legfőbb hatalma csak abban rejlik-e, hogy az elillanó, pillanatnyi beszédet kiragadja az idő múlandóságából, erről vitatkozhatunk, abban viszont, amit Tinemann Tivadar¹ fogalmazott meg, hogy „térnek és időnek ismeretlen messzeségeibe elhangzóvá fokozza”, már teljesen egyetérthetünk. Az írást, mély meggyőződésünk szerint a valamely tényezőjében közvetetté váló kommunikáció hozta létre, és az is élteti. Az tehát, amikor a beszédhelyzet valamely eleme közvetetté, jelen nem levővé válik, vagy amikor közlő és befogadó térben vagy/és időben egymástól eltávolodik.

A közvetlen kommunikációban, ha a Tiszáról a Tisza partján az ott álló társunknak beszélünk, minden egyszerűnek látszik, ha azonban ebből egy vagy két tényező „elidegenedik”, bonyolult helyzetleképezési stratégiákra, eljárásokra van szükség a befogadónak hiányzó tudattartalmak megjelenítésére. A vizuális kód szegényebb is, de áttekinthetőségében, többször felidézhetőségében gazdagabb is. Ehhez már különleges készségsszintekre, szövegszerkesztési jártasságra van

¹ A nézet igen általános, a leképezés, átváltás folyamat modelleje azonban meglehetősen feltáratlan

szükség, amely a Gutenberg-galaxis előtérbe, majd háttérbe szorulásával változni látszik (hanyatlani is, fejlődni is); hiszen térbeli, sajátosan tagolt térbeli linearitássá kell formálnom, aminek egyik fő dimenziója épp az időbeliség volt. Állapotjellemzést környezetünkben legfeljebb tanulóink vonatkozásában adhatunk – sokszor igen megrázó tanulságokkal.

3. Ez a készség apró elemek sokaságának végeredménye, amelyek, mint Tolcsvay Nagy Gábor² is megállapítja, a következő fő vonásaikban térnek el a szóbeli kompetenciától és performanciától:

3.1. Az írás nem természetes nyelvi képződmény;

3.2. Ebből eredően tudatos produktum;

3.3. Tanulással elsajátítható és elsajátított, nem ösztönös;

3.4. A szituációtól függetlenül szabályszerűségei, az ismétlődés áttekinthetősége miatt tehát azonosnak kell lenniük.

Ezek a különbségek a szóbeliségnél jóval zártabb normarendszerre utalnak, amelynek, mint Laczkó Krisztina³ is számbaveszi, legalább három követelménynek kell megfelelnie:

- a szabályozottságnak
- egységnek vagy egyezményességnek
- az állandóságnak.

² Tolcsvay Nagy Gábor: A helyesírás a nyelvi normák rendszerében, In. Helyesírási kultúránk fejlesztéséért, Eger 1996. 17–23.

³ Laczkó Krisztina: Helyesírás és társadalom ma, Nyr. 1993. 4. 506–8.

4. A felsorolt három jellemvonás a konkrét írásbeliség, íráskultúra közegében vizsgálódva alkalmas arra, hogy erről a közlési dimenzióról jelen- és jövőképet alkothassunk, általában is, a részrendszerek vonatkozásában is.

A **szabályozottság** követelményének van egy tudományos szervezési, egy szociolingvisztikai és egy pszicholingvisztikai szintje.

Az elvszerűség, következetesség, az érvek és az érvelés kimunkálása nyilvánvalóan tudományos feladat; annak eldöntése is, hogy kizárólag a grammatika, a nyelvtan modelljére, évrendszerére építjük-e ezeket a magyarázatokat, ahogyan javarészt a mi helyesírásunk teszi (tárgyrag, alárendelt szószerkezetek, határozói igenév), vagy más logikai mintákat is bevonunk. Ma már, amikor egyre többször hatol be egyre többféle nyelv írásbelisége a miénkbe, úgy véljük, az összevető vagy univerzális ortográfiának kellene egyre nagyobb szerepet kapnia, másrészt gyakran merül fel a szabályozatlanság, illetve a túlszabályozottság kétsége is.

A nyelvi tervezés, vagy ha úgy tetszik, a nyelv művelés avatottjai már régen tudják, bármilyen kitűnően érvényesülő szabályozottságnak hatékonyságot, presztízt is kell biztosítani, amely nagymértékben függ a szilárd intézményességtől,⁴ nemegyszer egyéni állásfoglalásoktól.

⁴ Jól ismert tény, hogy az akadémiai és az iskolai helyesírás 1913-ig tartó elkülönülése mennyi gondot okozott.

Pszicholingvisztikai szinten, a szabályok elfogadásáról, humanizálhatóságáról, recepciójáról kell szólnunk. Egy szabálypont logikai érve, mondjuk, a mozgószabályok esetében nem okvetlenül azonos a didaktikai megközelítéssel, a gyors megértésével, megszilárdításával, annál is inkább, mert a konkrét problémák mögött fel sem sejlik valaki számára az általános szabály, más esetekben tudománytalan álmagyarázatok, helyesírási babonák keletkeznek.

Mindez természetesen mélyen érinti a szabályok **egységének, egyezményességének kérdését**. Azon a hiedelmen már túl kell lennünk, hogy környezetünkben vannak ún. tökéletes és kevésbé tökéletes írásrendszerek, és az előbbieket például az egy hang - egy jel viszonya jellemzi. Egy ortográfiai rendszernek elsősorban a maga nyelvi arculatához kell tökéletesen idomulnia, másrészt a nagy kultúráknak általában elég bonyolult szokott az írásrendszerük is lenni.

Az egységnek legalább két kiterjedése van, a területi és a vertikális, vagy társadalmi.

A **területi egyezményességet** igen-igen próbára teszik a mi politikailag-társadalmilag széttagolt magyar nyelvközösségeink. Emlékezzünk: A 10. szabályzatnak külön Jugoszláviai függeléke volt, és azt is tapasztalhatjuk, bizonyos szabálypontokat (a nemzetköziség délszláv vonatkozásai) ma sem tart tiszteletben az anyaországi írásbeliség sem (Milosevics a Milošević helyett). Lehet, hogy a különbözőzés szándéka nélkül, de nekünk is kellene egy újabb „függelék”.

A **társadalmi, vertikális** elfogadottság még a területinél is összetettebb kérdéskör, problematikája a

legalsó szintektől az elit rétegekig, az esztétikai szándékú „szabályellenességig” terjedhet. Az írásbeliség használati rétegeit, szintjeit sokféleképpen tagolhatnánk, de az átlagos normaszint, az átlag alattiság és az átlag felettség szintjének megléte kétségtelen, arányuk viszont egy közösségre, kisebbségi nyelvközösségre nagyon jellemző. Gyengesége esetén okok és okozatok megújuló láncolatának a nyelvökológiai, környezeti forrása. A készség és íráskultúra belső rétegződése is e tekintetben nagyon bonyolult, egyénileg is, közösségileg is.

Az alsó szintek gondolja, hogy tudja-e a szabályokat követni, illetve a törvényszerűségek interferenciája, a legfelsőbb nyelvhasználati szinteké pedig az, hogy el kívánja-e az adott kodifikációt fogadni, egyrészt az irodalom, költészet esztétikai kötődésű újításaiban (kis- és nagybetű, betűtípus, tördelés), amely - mert járulékos szabályokat is követ -, kreatív megnyilvánulás, de helyesírási rendszerünk nem tud, nem is akar velük mit kezdeni, másrészt pedig gyakran az írásbeliség egészébe kíván elit alapállásból beleszólni, amint egyébként tisztelt, becsült költőnk, Faludy György⁵ is tette, de a **dzsessz**⁶ írásmódjának ingadozásait is nyugodtan idesorolhatjuk.

⁵ Faludy György a korábbi szabályozási módok mellett szállt többször síkra.

⁶ A jazz dzsessz formájú magyaros írásmódját a 11. kiadás tette szabállyá, a „szakma” azonban nem fogadta el, és például a Magyar Szóban is jazz alakot találunk.

Az előzőekben kifejtettekkel a szabályok **állandósága** is összefügg, vagyis az a kérdés, hogy egy kultúra, írásbeliség vagy használó emberöltő vonatkozásában a szabályozás miben és mennyiben változott. Használóinak bizonyos rétegei a 11. kiadáshoz még 16 év után sem igazodtak, és úgy tűnik, ortográfiánk az újítások, reformok felől egyre inkább az angol, francia típusú állandóság, hagyományosság felé tolódik, ami ugyan szépen példázza nyelvünk területi, időbeli egységét, de igen-igen próbára teszik a bizonyos szinteken mégis bekövetkező változások, amelyeknek a számítógépes rendszerek miatt egyre nehezebb lesz majd érvényt szerezni.

Vessünk mármost egy-egy pillantást a megfogalmazottak szempontjából írott nyelvünk állapoti, változási jellemzőire.

5. Ami környezetünk **íraskultúráját, íráskép-kultúráját** illeti, tapasztalható jelentős rétegeződés, de a gondok általánosak. Erről árulkodnak egyrészt az ablakkiírások, plakátok, cégtáblák, hirdetmények (grafológiai leépülés, fordított, kevert típusú, eredetű betűállomány) másrészt akár magyarszakos egyetemistáink írásképe, a betűszabványok ismeretlenek, eltorzult betűk, az ún. műszaki, technikai írás stb. Másik igazság, hogy a kézírás egyre inkább háttérbe szorul.

6. Helyesírásunk egész rendszerén korszerűsítési törekvéseket keresve sem mehetünk végig, esetleg neurálgikus pontokat, próbaköveket kereshetünk a jelen és jövőkép megfogalmazásához az alapelvek, elvek érvényesülésében, a külön- és egybeírásban, elválasz-

tásban, rövidítésekben, mozaikszavakban, vagy az írás-jelek, a szövegszerkesztés vonatkozásában.

Lássunk néhányat közülük, inkább a gondolatéberítés, továbbgondolás szándékával, mint a teljes számbavételével:

7. Helyesírási alapelveink élén az **ejtés** törvényszerűségeiről szoktunk legelőször beszélni, Deme Lászlóval⁷ (Helyesírásunk elveiről) egyetértve akár a többi alapelvet is alá tudjuk ennek a legfőbbnek rendelni. A szóelemző elv a morféma egyenkénti, a hagyomány elve pedig gyakran a valamikori ejtést veszi figyelembe. Bizonyos esetekben, különösen a magánhangzók, mássalhangzók hosszúságának jelölésénél felmerül a kétely, hogy tényleg röviden vagy hosszan ejt-e egy szót az írásmód szerint a mai beszélők többsége, vagy valamilyen régen megállapított etimológia érvényesül, az azonos jelölés, esetleg eltérő ejtés logikájával együtt. Vagy, ellenkező esetekben megyényi területek provincializálódtak volna, de hát akkor mi van a környezetünkre oly jellemző zárt *ë*-zéssel?

8. Nemzetiségi nyelvközösségeknél szinte általánosítható tapasztalat a **hagyományos írásmód bomlása** vagy visszaszorulása. A rendszerbomlás főleg a *j* hang kétféle jelölésénél jelentkezik, nem is egy irányban, hanem a *ly* és a *j* kárára is: *Felyezet*, sőt *tejhatalom*, *süjjed*, *sülyed*. A helyesírással középiskolai tanárként, legalább húsz éve pedig egyetemi tanárként foglalkozva, az a kényszerképzetem, mintha egyre

⁷ Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája. Nyr. 1988. 229–47, 357–76.

bizonytalanabb lenne az egyre későbbi nemzedékek helyesírása. Igaz, a bizonytalanság az archaikus és peremszókinszhez tartozás mértékével arányos: pl. a zsindely, zsöllye, süly, irály, ispotály, gomolya szavakban.

A régies írású családnevek hagyománya „környezeti ártalmaink” miatt egyre gyengül, gyakran a megfélemlített nyelvhasználat miatt is.

9. Volt helyesírásunknak egy a 10. kiadásban megfogalmazott, de azóta nevében eltűnt elve, a **nemzetköziség**, amellyel sokkal többet, elvszerűbben kellene helyesíráselméletünknek foglalkoznia, lévén, hogy az idegen tulajdonnevek, köznevek, rövidítések kultúránkba, nyelvünkbe áramlása egyre gyorsul, egyre elevenebb, tömegesebb, sőt az angolra, spanyolra, illetve nem latin betűs nyelvekre való gyors átállás, váltás jelei is tapasztalhatóak. Ugyanakkor egyfajta hasonítás, magyarosítás is folyamatos (*reneszánsz, tinédzser, lízing*).

Jó lenne világosan látnunk, mi ennek a pillanatnyi és a kívánatos egyensúlya, a tulajdonnevekre is áterjedő hatálya, amikor egyre bőségebb a külső forrásokból való tudatos vagy ösztönös merítés, a nyelvi purizmussal ütköző angломánia (*prodzsekt, jazz, szitter*). Mi itt a megoldás, az asszimilálás, a nemzetköziség, a tartalmi tükrözés. Más nyelvi elemek viszont teljesen szabályozatlanok.

10. Az nyelvészeti közhely, hogy a magyar nyelv **szókapcsolatainak** a külön- és egybeírása nagyon nehéz, oktatási gyakorlatunk azt mutatja, teljes biztonsággal szinte megtanulhatatlan, például az alárendelt

viszonyban állóké. Az viszont csak nyelvünket más nyelvek szószerkezeteihez viszonyítva derül ki igazán, hogy a képzés rovasára is egyre gyarapodó szóösszetételek nyílt szókinszbővítési rendszert alkotnak, és keletkezésük az elemi mondatoktól az összetételekig, sőt az összetételi elemekig tartó folyamat: a *fű zöld* > *a zöld fű* > *fűzöld színű ruha*; a *bor Tokajban termett* > *a Tokajban termett bor* > *tokaji bor* > *tokaji*.

Mindez pedig nyelvünk szintetizáló, tömörítő természetéből következik, viszont ennek logikái, jelentés-tani modelljeit, tipológiáját is ki kellene dolgoznunk (*szomszédemberek*, *szomszédasszonyok*, *szomszédos ház*, *szomszédház*), hogy a környezeti nyelvek interferenciáját is el tudjuk kerülni⁸.

11. Más természetű, de hasonlóan nyílt rendszer a **mozaikszavaké**. Érdekes megjegyezni, hogy az élénk magyar köznyelvet nélkülöző kisebbségi környezetekben alig keletkeznek, és ennek üteme homogén környezetekben is váltakozik. Feloldásuk, értelmezhetőségük a területi egységet nagyon próbára teszi.

12. Több nyelv gyakori érintkezésében zavart okoz az **elválasztás**, a tulajdonnévi képződmények **kezdőbetűje** is éppen a szerephasonlóság miatt, amely azonban mégsem azonosság. Aki könyvet szerkeszt, tudja, mennyi gond van az elválasztási programokkal, a magyar nyelv logikai elvének érvényesítésével. A nagy kezdőbetű szerepét is univerzálisan a kitüntetettség

⁸ Az analitikusabb szerb szerkezetek helyesírási interferenciája általános, pl. az *autóbuszállomás* (autobuska stanica), *valuta alap* (monetarni fond) összetételekben.

szemantikai jegyeként kellene megfogalmaznunk, amelynek viszont eltérő tartalmi vonatkozásai vannak a különböző nyelvekben. Hasonló a tapasztalat az **írás-jelek, a szövegszerkesztés** vonatkozásában is.

13. Mindennek alapján jóslatokba mégsem bocsátkozhatunk. Annyi bizonyos, hogy a Gutenberg-galaxis válságos szakaszához, fordulópontjához érkezett az elektronikus kommunikáció korában, de mindez a másik véglet esendőségében hagyta mindennapjaink írásbeliségét. Az már ki is mondható, hogy a magyar helyesírás inkább a folytonosság, mint a reformok vonalán halad, ugyanakkor mintha az eszközök, írásképek közötti választás lehetőségei is felsejlenének.

Záradékul csak még egy mondatot: A jól szabályozott, egyezményes helyesírás állandósága azért is fontos, mert nyelvünk törvényeként sokszor az utolsó érv a nyelven kívülről jövő elhasonítások, az asszimiláció ellenében.